

16. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1897. — Т. 20; кн. 6. — С. 14—16. — Рец. на ст.: *Dążenia do Unii cerkiewnej za Jagiełły* / A. Prochaska // *Przegląd Powszechny*. — 1896. — Т. 6. — С. 329—351; Т. 7. — С. 42—64; *Sprawa Unii kościelnej za Jagiełły* / K. Lewicki // *Kwartalnik Historyczny*. — 1897. — R. 11, z. 2. — S. 310—337.
17. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1902. — Т. 50, кн. 6. — С. 15—20. — Рец. на кн.: *Statutum lituanicum aeterius editiones (1566)*. — Kraków : Archiwum komisii prawniczej, 1900. — 70, 568 s.
18. Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. — 1907. — Т. 37, кн. 1. — С. 42—57; Кн. 2. — С. 213—220; Кн. 3. — С. 408—418.
19. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. С. Грушевський. — Відень, 1920. — 64 с.
20. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина : іст. ескіз / М. Грушевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 1898. — Т. 23—24, кн. 3—4. — С. 1—30.
21. Конт О. Дух позитивной философии: Слово о положительном мышлении / О. Конт; предисл. М. М. Ковалевского. — СПб. : Вестник знания, 1910. — 76, IV с.
22. Котляревский С. А. Введение / С. А. Котляревский // Очерки всеобщей истории. — М., [1912]. — Ч. 1 : Древний мир и средние века. — С. 1—6.
23. Спенсер Г. Автобиография : в 2 ч. Ч. 2 : пер. с англ. / Г. Спенсер. — СПб. : Просвещение, 1914. — IV, 266 с.
24. Щербина В. [Рецензія] / В. Щербина // Киевская старина. — 1898. — Кн. 1. — С. 25—27. — Рец. на кн.: *Жерела до історії України-Руси* / під ред. М. Грушевського. — Т. 2: *Люстрації королівщини в землях черемиській і сяноцькій*. — Львів: Тип. НТШ, 1897.

Надійшла до редколегії 02.08.2012 р.

УДК [316.343-058.13:94] (54) «17»

В. С. РУБАН

ВИНИКНЕННЯ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ ОФОРМЛЕННЯ ХАРКІВСЬКОГО КУПЕЦТВА У ХVІІІ СТ.

Розглядаються передумови виникнення купецтва як соціального стану та етапи його оформлення в загальноімперських законах і в положеннях Харківської губернії в другій половині ХVІІІ ст.

Ключові слова: купецтво, соціальний стан, гільдія, Харків.

Рассматриваются предпосылки возникновения купечества как социального сословия и этапы его оформления в общеимперских законах и положениях Харьковской губернии во второй половине ХVІІІ в.

Ключевые слова: купечество, социальное сословие, гильдия, Харьков.

Preconditions of the merchants as a social class, and its registration in the laws of the Russian Empire and the provisions of the Kharkov province in the second floor the XVIII–th century.

Key words: merchants, social class, guild, Kharkov.

Актуальність. В історії Харкова XVIII ст. стає переломним етапом. Саме в цей період з міста-фортеці Харків перетворюється на великий торговельний центр Слобожанщини, саме тут проводяться регіональні, а також середні й малі ярмарки, водночас ведеться й постійна велика торгівля. Завдяки жвавому крамарюванню в місті селяться купці з різних куточків Російської імперії, внаслідок чого відбувається поступове формування купецтва як соціального стану і, відповідно, виникає необхідність його законодавчого оформлення.

Мета статті — дослідити й оглядово окреслити формування купецтва як соціального стану серед інших верств населення і проаналізувати законодавчу сферу XVIII ст., яка сприяла остаточному оформленню та подальшому розвитку купецтва.

Зважаючи на те, що порушена проблема ще не була предметом окремого історичного дослідження, необхідно означити деякі джерела, які сприяють вивченню цієї теми.

Аналізуючи питання виникнення та формування купецтва на території Харківської губернії, насамперед слід визначити ключові поняття «купець» та «гільдія». Купець — заможний торговець, власник торгового підприємства. Гільдія — один із принципів майнового поділу всередині купецького стану. Дослідниця Н. В. Козлова детально аналізує трансформацію означених дефініцій протягом XVII-XVIII ст. на території Російської імперії [5, с. 6–8].

Монографія З. Когути «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 — 1830» хоча й присвячена вивченню питань відносин Гетьманщини з Російською імперією, надає можливості розглянути явища, характерні як для території Лівобережної України взагалі, так і для Слобожанщини зокрема. Насамперед це стосується соціальної розгалуженості населення та можливості представників різних держав брати участь у торгівлі. За визначенням Зенона Когути, «заможні російські та грецькі купці мали можливість господарювати ефективніше за своїх українських колег» [4, с. 128].

Базуючись на здобутках своїх попередників, О. І. Гуржій у науковій праці «Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга пол. XVII-XVIII ст.)» [2]

зосередив увагу на виявленні визначальних причин виникнення купецтва як соціального стану і на відсотковому співвідношенні купців до інших верств населення Слобожанщини XVIII ст.

Дослідник Слюсарський А. Г. у монографіях «Соціально-економічний розвиток Слобожанщини XVII-XVIII ст.» [12] та «Слобідська Україна: Історичний Нарис XVII-XVIII ст.» [13] розглядає особливості виокремлення купців з-посеред інших соціальних станів.

Спільна праця Багалія Д. І. та Міллера Д. П. «Історія міста Харкова за 250 років його існування» [1] містить цінні матеріали щодо загальної історії міста, його соціального складу, а також свідчення про перші купецькі сім'ї, міське самоврядування й економічний побут Харкова XVIII ст.

Окремо слід відзначити монографію Лейбфрейда О. Ю., яка присвячена вивченню історії міста Харкова й містить матеріали стосовно принципів забудови міста та його заселення [6].

Цінною джерельною базою для написання статті стали «Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.» [7]. Окрім неведеного загального огляду історії Слобожанського краю, вміщені тут статистичні дані з перепису населення надають можливості проаналізувати кількісну динаміку збільшення купців на цій території.

«Полное собрание законов Российской империи с 1649 года» [10, 11] — одна з найцінніших законодавчих пам'яток, що дає змогу розглянути всю легітимну базу стосовно оформлення купецтва як у загальноімперських, так і в губернських положеннях.

У Російській імперії протягом XVIII ст. в структурі соціальних станів відбуваються корінні зміни. Модифікується й політика держави відповідно до появи нових прошарків. У визначений період купецтво як самостійна соціальна верства перебуває в процесі формування. Сам термін «купець» до XVII ст. означав не людину, яка продавала, а навпаки — людину, котра купувала [5, с. 6]. Під «купецтвом» тривалий час розуміли сам процес торгівлі, а не об'єкт, який займався торгівлею. Для останніх частіше використовувався термін «торгова людина» або «торговий люд», визначаючи не станову належність, а вид занять. Із середини XVII ст. відбувається трансформація терміна «торгова людина» в напрямі визначення його соціальної належності: «торговий селянин», «торговий іноземець». На початок XVIII ст. багатоманітність у визначенні термінів, що окреслюють торговельну діяльність, поступово зменшується і в митних документах фігурує словосполучення «купецькі люди», яке трансформується в «купецтво» [5, с. 9].

Уже в середині XVIII ст. купецтво утворюється не тільки як соціальний прошарок у Російській імперії (відповідно, і на українських землях, які входили до її складу), а відбувається і юридичне

оформлення гільдійського купецтва як окремого стану. Основою поділу є не спадковий, а майновий принцип. Так, маніфест з нагоди підписання миру з Оттоманською Портою від 17 березня 1775 р. відокремив купців від нижчих станів грошовим «бар'єром» у сумі 500 рублів та розділив їх на три гільдії [3, с. 12]. Усіх торговців у містах з капіталами, меншими означеної суми, не зараховували до гільдії. «У містах усіх тих жителів, які не мають статків більше 500 рублів, надалі не називати купцями, але перейменувати в міщан; купців же, які мали статки в 500 рублів і збанкрутували, також вписати до міщан; ті ж із міщан, хто дрібним торгом розторгуються і статки свої примножать більше, ніж 500 рублів, — тих вписати до купецтва» [10, с. 87]. Положення вищезазначеного маніфесту були детально розроблені в сенатському указі від 25 травня 1775 р. «Купців, які мають капітали від 500 рублів і більше, розділити на три гільдії і брати з них по одному вітсотку з оголошеного ними капіталу щорічно, а подушне з них не брати; міщани ж сплачуватимуть колишні податі» [10, с. 87]. Але зазначення грошового обсягу залишалося за купцями. Відповідно до чинного закону, купці, які мали капітал понад 10 тис. руб., зараховувалися до першої гільдії. У другій гільдії опинилися ті, чиї загальні прибутки становили від 1 до 10 тис. руб. Відповідно, до третьої ввійшли купці, капітал яких складав від 500 до 1000 руб.

Утім уже в «Жалуваній грамоті містам» від 21 квітня 1785 р., яка розділила все міське населення на 6 категорій, майновий ценз для купецтва, записаного в гільдії, було значно підвищено. Так, до першої гільдії потрапили ті, чиї фінанси коливалися в межах 10-50 тис. руб. Щоб потрапити до другої гільдії, треба було мати мінімальний капітал у розмірі 5 тис. руб., а максимальний, відповідно, міг досягати 10 тис. Як і за указом від 1775 р., третя гільдія купців мусила налічувати статки від 1 до 5 тис.; розмір оплачуваного податку залишився таким же і складав 1% щорічного прибутку. Слід зазначити, що іноземні й іногородні купці були віднесені до окремої категорії міського населення [3, с.13].

Після розподілу купців відповідно до гільдій вони отримали й певні привілеї. Насамперед це стосувалося представників перших двох гільдій. Так, «торгові люди» першої та другої гільдій звільнялися від тілесних покарань, також їм дозволялося пересуватись містом у кареті, запряженій парою коней, або в парокінній колясці, що певною мірою задовольняло амбіції купців [3, с. 13]. Водночас усе гільдійське купецтво, сплативши спеціальний грошовий збір, мало право бути звільненим від рекрутчини, що значно виділяло купців серед усього міського населення [13, с. 13].

Належність до кожної з гільдій визначала й торгово-промисловий масштаб діяльності купця. Першогільдійцям дозволялося «здійснювати усілякі всередині й поза межами імперії торги, товари виписувати й відправляти за море, продавати їх, вимінювати й купувати оптом чи вроздріб...» [3, с. 14]. Також їм надавалась можливість володіти фабриками, заводами і морськими кораблями. Представники другої гільдії могли «здійснювати всілякі усередині імперії торги, перевозити товари водою та сухим шляхом», та, як і купцям першої гільдії, їм дозволялось володіти фабриками, заводами і морськими суднами. За купцями третьої гільдії залишилися право «здійснювати дрібний торг по місту і повіту», а також можливість утримувати заклади ремісничького типу, невеликі річкові човни, трактири та заїжджі двори [3, с. 14].

Упровадження та реалізація вищезазначених законів створили всі передумови для економічного становлення та юридичного оформлення купецтва, надали певні можливості, особисту свободу, а також поставили їх на третій щабель за наданими привілеями після дворянства та духовенства.

На Слобожанщині з початком торгівлі відбувається активне заселення краю, зокрема з'являються й купці. Уже перші царські жалувані грамоти дають «торговим людям» право безмитної торгівлі. Слід відзначити, що основним чинником для розвитку крамарства, а відповідно й для появи купців у місті, стало впровадження ярмаркові комерції. Ще в 1659 р. місцеві жителі звернулися до уряду з проханням про дозвіл відкрити в місті щотижневий торг та річний ярмарок з тим, щоб на харківські ярмарки могли приїздити з товарами люди з усієї Російської імперії. Саме тоді владою був даний дозвіл на відкриття в Харкові Успенської ярмарки. [13, с. 187] Останні стали проводитися майже в усіх містах та селах Слобожанщини. На 1779 р. їх налічувалося близько 271. Раніше в торговельному сенсі Суми стояли вище Харкова, але вже в кінці XVIII ст. Харків посідав перші позиції, ставши адміністративним центром. Слобожанщина в торгівлі була певним посередником між Великоросією, Новоросією, Донським краєм та Гетьманщиною. У Харкові щорічно відбувалося 4 ярмарки, дві з яких належали до першого ступеня, а дві — до другого. Ярмарка 6 січня низивалася Хрещенською, а 15 серпня — Успенською. Саме вони вважалися ярмарками першої категорії. На них велася торгівля, оптова і вроздріб, усіма видами товару, як місцевого виробництва, так і закордонним [7, с. 43]. Другорядними ярмарками були Троїцька та Покровська. Обсяг продажу в цей період був значно меншим. Окрім ярмарок, у місті велась і постійна торгівля. Саме завдяки наявності великих ярмарок та постійному

крамарюванню в Харкові поступово поселялися купці з усіх куточків Російської імперії.

Слід зазначити, що купецтва як окремого соціального стану на початок XVIII ст. ще не існувало, а торгували жителі всіх соціальних верств. Під визначення «купець» підпадали всі торговці, метою яких було отримання прибутків. Купецтво на Слобідській Україні сформувалося здебільшого із селян і тривалий час називалося просто козацтвом або міщанством. Опис Харкова свідчить, що це «місто, населене малоросійським вільним народом», і в ньому «купецтва, поділеного на гільдії, проти великоросійських міст, немає» [12, с. 362].

У XVIII ст. купці, які перебували в Харкові, не мали постійного житла. Тому переписи населення фіксували їх за кількістю дворів. Так, за переписом 1731 р., проведеним капітаном Долбіловим за наказом генерал-майора Тараканова, їх налічувалося 62 душі, що жили у 23 дворах. Вони належали до категорії «посадського населення» [1, с. 66]. За визначенням Д. І. Багалія, у Харкові на 30-ті рр. XVIII ст. мешкали: один купець із Вереї — Василь Мотшин, один із Курська — Єрофей Пчелін, три із Белгорода, один із Чугуєва — Омелян Поспехов, два із Тули — Степан Шелдяєв та Малафей Моїсєєв, один із Єльця та один із Венева — Михайло Гуляєв. Саме ці люди стали першими харківськими купцями [1, с. 66].

Засвідчення колишнього «торгового люду» в місті починається з упровадження в Харкові губернського магістрату, який відкрито в 1780 р. і чия влада поширювалась лише на купецтво та міщанство. Відповідно постала необхідність виявлення зазначених верств. [1, с. 108]

Губернський магістрат видав наказ, згідно з яким усі військові обивателі, що мешкали в містах на території губернії, могли вступити до лав купецтва чи міщанства згідно зі статками. Новостворене купецтво планували відокремити від купців з інших міст, що проживали в Харкові для постійної торгівлі, а також збільшити розмір податі для іноземних купців, які тримали лавки. Місцеві купці залишили за собою і певні привілеї, зокрема володіння земельними угіддями та хуторами. Серед зазначених привілеїв також було й звільнення від окремих повинностей, які виконували мешканці міста [1, с. 256]. Запис до купецького стану в Харкові серед місцевого населення проходив повільно, на відміну від інших міст губернії. Так, на кінець 1781 р. в місті налічувалося лише 14 купців. Зовсім іншої тенденції набув запис до харківського купецтва серед жителів інших губерній Російської імперії. У тому ж році прохання про зарахування «до харківського купецтва» подали жителі Новоросійської, Московської, Азовської

губерній, Калужького й Орловського намісництв, а також дехто з харківських міщан [1, с. 69].

У житті міста Харкова офіційне засвідчення гільдійського купецтва відбувається відповідно до «Жалуваної грамоти містам». Уведене в 1785 р. «Городове положення» поділило все міське населення на 6 категорій, серед яких зазначалося купецтво (тобто ті, чії статки перевищували 500 руб.) [11, с. 137]. Згідно з цим документом, кожному стану необхідні були власні представництва й органи самоврядування. У 1787 р. в Харкові налічувалося 63 купецькі сім'ї, 9 з яких належали до другої гільдії, а 54 — до третьої. Кількість купців у місті постійно зростає. На 1794 р. у Харкові мешкало 136 сімей, що належали до купецтва. Уже в 1796 р. в місті їх налічувалося 353 особи, а на 1799 р. — 166 сімей. Переважна більшість були представниками третьої гільдії. Здебільшого вказаний приріст зумовлений переселенням купців з інших міст імперії [6, с. 180].

Більшу частину гільдійського купецтва становили вихідці з різних районів Російської імперії. Це були представники майже всіх соціальних станів: купці, міщани, селяни, однодворці, колишні козацька старшина. Уже на кінець століття остаточно оформилися найрізноманітніші соціальні прошарки в місті Харків, серед яких виокремлюються 2 основні стани: купці та міщани. Колишній «торговий люд» брав активну участь і в житті самого Харкова. Перш за все це участь у побудові й відновленні мостів (до впровадження привілеїв для купецтва однією з повинностей мешканців міста був устрій і збереження міських мостів і перевозів на річках).

Закріпившись у місті як один із основних соціальних станів, купецтво спільно з міщанством неодноразово обстоювали отримані привілеї. У період з 1790 по 1800 рр. вони періодично подавали скарги до Миської Думи з проханням заборонити торгівлю представникам інших верств населення, котрі «не записані ні до купецтва, ні до міщанства». Відповіддю на одну з таких скарг був наказ Губернського Магістрату скоротити торг особам, що не належали до стану міщан і купців, на термін близько 12-15 днів під час щорічних ярмарок. Багато разів місцеві купці та міщани постійними наріканнями на іноземних торговців намагалися отримати монополію на місцеву торгівлю та промисли. Представники ж третьої гільдії висловлювали своє незадоволення торгами, які вело в місті селянство з околиць. Здебільшого такі скарги ґрунтувалися на нездатності цих купців крамарювати в інших губерніях [1, с. 74–75]. Слід відзначити, що вже на кінець 90-х рр. XVIII ст. деякі купці належали до категорії «іменитих городян» міста. Активну участь брало купецтво і в політичному житті міста. Його

представники входили до складу так званого «Градского общества», яке іноді ставало в опозицію не тільки до Городового, а й до Губернського Магістрату [1, с. 110–111].

Наприкінці XVIII ст. купецтво займало один із міських кварталів, коли в Харкові почалися роботи з формування регулярної вуличної мережі в «залопанській» частині міста. Заселення цієї частини відбулося за становим принципом. Вулиця Полтавський шлях, яка була основною транзитною магістраллю і пов'язувала між собою райони міста з центром, була заселена купцями [6, с. 19].

У XVIII ст. відбулися зміни в соціальній структурі населення: зникли колишні «посадські люди». Їх замінили міщани, купці. Купецтво як соціальний стан в Україні на початку XVIII ст. становило відносно невеликий відсоток від загальної кількості населення — найчастіше купців зараховували до категорії «інших верств». Серед тогочасного купецтва можна побачити представників майже всіх прошарків населення. До купців записалися вихідці з колишньої козацької старшини — заможні селяни, яким удалося створити всі умови для накопичення капіталів та вкладення їх у різні галузі торгівлі й виробництва. У кінці XVIII ст. купецтво активно демонструє себе як сформований соціальний стан. Разом з міщанами вони захищають надані їм привілеї, входять до складу органів місцевого самоврядування. Однак більшість купців, які проживали в місті у XVIII ст., все ж були купцями з інших міст.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні діяльності купецтва в органах місцевого самоврядування та їхнього внеску в загальний розвиток міста.

Список літератури

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1965-1905). Ист. Монография В 2 х т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Х. : Репринт. Изд., 1993. — Т.1. — 572 с.
2. Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга пол. XVII-XVIII ст.) / О. І. Гуржій. — К. : Ін-т історії України, 1994. — 107 с.
3. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. — К. : Інститут історії України. НАН України, 2008. — 271 с.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 — 1830 / З. Когут. — К. : Основи, 1996. — 317 с.
5. Козлова Н. В. Российский абсолютизм и купечество в XVIII веке (20-е начало 60-х годов) / Н. В. Козлова. — М. : Археографический центр, 1999. — 375 с.

6. Лейбфрейд А. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Записки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд. — Х. : Фолио, 2001. — 333 с.
7. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / За ред. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. — К. : Наук.думка, 1991 — 220 с.
8. Парамонов А. Ф. Энциклопедия фамилий Харьковской губернии. Книга вторая / А. Ф. Парамонов. — Х. : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2001. — 200 с.
9. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: Пособие по родоисведению / Естеств. Ист.-б-ка: Под ред. В. И. Талиева. — Х. : Союз, 1981. — 336 с.
10. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Печатано в типографии II Отделения Собственной его Императорского величества Канцелярии, 1830. — Т.20. — 1034 с.
11. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Печатано в типографии II Отделения Собственной его Императорского величества Канцелярии, 1839. — Т.22. — 1068 с.
12. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. — Х. : Книжное Издательство, 1964. — 457 с.
13. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII-XVIII ст. / А. Г. Слюсарський. — Х. : Харківське книжково-газетне видавництво, 1954. — 279 с.

Надійшла до редколегії 19.07.2012 р.

УДК [82/045+791/224] (477)

Н. В. БАБКОВА

КЛЕЙНОДИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ВІТЧИЗНЯНОМУ ФОЛЬКЛОРІ

Висвітлено відображення клейнодів українського козацтва в усній творчості українського народу. Простежується інтерпретація булави, литаврів і прапорів у прислів'ях, героїчних думах, легендах та переказах.

Ключові слова: усна народна творчість, клейноди українського козацтва.

Освещено отображение клейнодов украинского казачества в устном творчестве украинского народа. Прослеживается интерпретация булавы, литавров и знамен в пословицах, героических думах, легендах и пересказах.

Ключевые слова: устное народное творчество, клейноды украинского казачества.

The article to mapping kleynods of the Ukrainian Cossacks in folklore of our people is devoted. The interpretation to the bulawa, timpani and flags in proverbs, heroic ballads, legends and retellings are traced.

Key words: folklore, kleynods of the ukrainian cossacks.